ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 12 Issue 2, A Tribute to Assoc. Prof. Dr. İlknur Mangır Karagöz, April 2020

DOI Number: 10.9737/hist.2020.843

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 23.01.2020 Kabul Tarihi: 02.03.2020

Atıf Künyesi: Burak Kocaoğlu, "Osmanlı Donanması'nda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış (1797-1858)", *History Studies*, Doç. Dr. İlknur Mangır Karagöz Armağanı, 12/2, Nisan 2020, s. 531-548.

Osmanlı Donanması'nda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış (1797-1858)

*A General Overview of Health Services in The Ottoman Navy
(1797-1858)*

Dr. Burak Kocaoğlu

ORCID No: 0000-0002-0595-7229

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

Volume 12
Issue 2
A Tribute to
Assoc. Prof.
Dr. İlknur
Mangır
Karagöz,
April
2020

Öz: Döneminin önemli deniz kuvvetlerinden bir tanesine sahip olan Osmanlı Devleti, donanmanın iase ve ikmaline büyük önem vermiştir. Geniş Osmanlı coğrafyası içerisinde gerekli olan malzemeler kolaylıkla temin edilebilmiş olsa da sağlık alanında yetişmiş personel bulma konusunda zorluk çekilmiştir. Bu noktada devlet, ihtiyacı olan personeli devrin Osmanlı eğitim sistemi içerisinde yetişmiş olan hekimlerden ya da Gayrimüslim unsurlardan karşılamaya çalışmıştır. Dış kaynaktan sağlanan sağlık personelinin istenilen düzeyde başarılı olamamasından ötürü III. Selim döneminde Tersâne-i Âmire'de, Tıphâne kurulmuş ve donanmada yer alacak sağlık personeli ve kullanılacak malzemelerin temini konusunda önemli adımlar atılmıştır. Bu çalışmada 1797-1858 tarihleri arasında Osmanlı Donanması'nda verilen sağlık hizmetleri, arşiv belgeleri kullanılarak ana hatlarıyla ele alınmıştır. Çalışmada ilk olarak Osmanlı Devleti'nin denizlerdeki durumuna giriş yapıldıktan sonra iase ve ikmal konusuna çok kısaca değinilmiştir. Devamında ise gerekli sağlık personelinin temini konusu ele alınmış olup, bu konuda ne gibi sıkıntıların yaşandığı ve ihtiyaç olan personelin temini için ne gibi çalışmaların yapıldığı gösterilmiştir. Sonrasında ise Osmanlı Donanması'nın sağlık hizmetleri için yapılan harcamalar ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Bu noktada ilk olarak görev alan sağlık personelinin maaş ödemeleri ele alınmıştır. Maaş ödemelerinden başka diğer bir önemli gider kalemi de hastaların tedavisinde kullanılacak olan ecza malzemelerinin ve ecza sandıklarının hazırlanması meselesi gösterilmiştir. Harcamalar kısmının devamında ise donanma gemilerinde veya hastanelerinde vefat eden askerlerin defin işlemleri ve masraflarıyla, donanmaya ait hastaneler için yapılan çeşitli harcamalar ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Donanma, Hastane, Ecza, Hekim, Cerrah.

Abstract: The Ottoman Empire, which had one of the most important naval forces of its time, attached great importance to the supply and supply of the navy. The necessary materials were easily supplied within the vast Ottoman geography but it was difficult to find trained personnel in the field of health. At this point, the state tried to meet the personnel in need from physicians or non-Muslim elements who had grown up in the Ottoman education system of the era. Due to the failure of outsourced medical personnel to be at the desired level, During the Selim III. period, the Tıphâne was established in the Tersâne-i Âmire and important steps were taken in the provision of the medical personnel and the materials to be used in the navy. In this study, the health services provided in the Ottoman Navy between 1797 and 1858 were covered in contours using the main archive resources. In this study, the subject of subsistence and resupply was mentioned very briefly after the introduction of the state of the Ottoman Empire at sea. In the continuation of the study, the issue of supplying the necessary medical personnel has been discussed and what problems have been experienced in this

regard and what kind of efforts have been done to provide the personnel needed. Further more, the expenditures of the Ottoman Navy for health services were examined under separate headings. At this point, the salary payments of the first medical personnel who were employed were discussed. In other words, the issue of preparing pharmaceutical materials and pharmacy crates to be used in the treatment of patients has been shown. In the continuation of the expenditure section, the burial procedures and expenses of the soldiers who died on naval ships or hospitals and various expenditures for naval hospitals were evaluated under separate headings.

Keywords: Navy, Hospital, Pharmacy, Physician, Surgeon.

Giriş

Bir uç beyliği olarak kurulan Osmanlı Devleti, Karesi Beyliğini topraklarına kattıktan sonra denizcilik faaliyetlerine ağırlık vermiştir.¹ Osmanlı donanması ilk zamanlar güçlü Venedik donanması karşısında zayıf kalmış olsa da Fatih döneminde güç farkı dengelenmiş, Kanuni döneminde ise Doğu Akdeniz'in en üstün deniz gücüne dönüşmüş ve önemli ticaret yollarının kontrolünü sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz'deki üstünlüğü 1571 yılında yaşanan İnebahtı Savaşına kadar tartışmasız bir şekilde devam etmiştir. Ancak yine de devlet, bu yaşanan yenilgiden sonra kısa bir süre içerisinde tekrardan donanmayı kurabilecek gücü kendisinde bulmuştur.² Uzunca bir süre Karadeniz ve Akdeniz'de rakipsiz olarak kalan Osmanlı Devleti, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nde kutsal toprakları ve ticaret yollarını tehdit eden Portekizlilere karşı başarıyla mücadele etmiştir. Zaman içerisinde gemi inşa teknolojisinin ve tekniklerinin değişmesi ve gelişmesiyle birlikte Osmanlı Donanması'nda çeşitli tür ve boyutta gemiler inşa edilip denize indirilmiştir. Bu noktada devlet için en önemli konu gemilerin seyrüsefer devamlılığının sağlanması için gerekli malzeme ve personelin temini olmuştur. Günümüzde lojistik olarak adlandırılan sefer öncesi ve sefer sırasında yürütülen bu faaliyetler Osmanlı askeri tarihi literatüründe iase ve ikmal olarak geçmiştir. İase ve ikmal meselesi savaşın sonucunu direkt etkileyen konulardır. Bu nedenle dönemin önemli deniz kuvvetlerinden bir tanesine sahip olan Osmanlı Devleti³ donanmanın iasesi ve ikmaline büyük önem vermiştir.⁴ Devlet, XIX. yüzyılın başlarına kadar gerek gemi inşasından önce gerekse geminin denize indirilmesinden sonra gerekli olan iase ve ikmal malzemelerini geniş Osmanlı coğrafyasında rahatlıkla temin edilebilme⁵ kabiliyetini göstermiş olsa da gerek donanma hastanelerinde gerekse donanmaya ait gemilerde bulunan personelin tedavisiyle ilgilenecek olan sağlık alanında yetişmiş personeli bulma konusunda zorluk yaşamıştır. Yaşanan bu sorunun çözümü için, devletin Gayrimüslim unsurlarından ya da doğrudan başka ülke vatandaşlarından donanmaya gerekli sağlık personelinin istihdamı sağlanmış olsa da dönemin en kalabalık denizcilik teşkilatına sahip ülkelerinden biri olan Osmanlı Devleti'nde⁶ bu sorun tam anlamıyla çözüme kavuşturulamamıştır.

¹ Zerrin Günel Öden, *Karası Beyliği*, T.T.K., Ankara, 1999, s. 82.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, T.T.K., Ankara, 1988, s. 446.

³ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, (Çev. M. Fatih Çalışır) Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 246-247

⁴ Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 65.

⁵ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Yay. Haz. Kahraman Şakul), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 59-60.

⁶ İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz (Deniz Politikaları-Teşkilât-Gemiler)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2017, s.98.

I-Gerekli Sağlık Personelinin Temini

Osmanlı Devleti'nin yaklaşık olarak son iki yüz senesine baktığımızda sağlık alanında yetişmiş kişi bulma konusunda zorluk çektiği görülmüştür.⁷ Osmanlı Devleti'nde uzunca bir süre doktorluk ve cerrahlık mesleği başta olmak üzere çıkıkçılık vs. gibi çeşitli sağlık işleriyle⁸ ilgilenen ve ettibâ zümresi olarak adlandırılan⁹ kişilerin büyük bir çoğunluğu devletin Gayrimüslim vatandaşları¹⁰ ya da mühtedilerden olmuştur.¹¹ İslam tıp eğitimi içerisinde çeşitli şehirlerde usta çırak ilişkisi içerisinde, Süleymaniye Tıp Medresesi'nde¹² veya üstat hekimlerin evinde ders alan Müslüman doktorlar ve cerrahlar yetişmiş¹³ olsa da gerek sarayın gerekse ordunun ihtiyacı¹⁴ tam anlamıyla karşılanamamış ve sağlık alanında uzunca yıllar Gayrimüslimler etkili olmuşlardır.¹⁵ Bu kişiler yapmış oldukları hizmet mukabili ödemeleri gereken cizyeden muaf tutulmuşlar¹⁶ ve Gayrimüslimlere uygulanan kıyafet kısıtlamasına dahil edilmemişlerdir.¹⁷ 1800'lü yıllara kadar bu durum herhangi bir sorun ve huzursuzluk teşkil etmemiş olsa da devrin konjonktürü içerisinde yaşanan olaylar ve modern tıbbi bildiğini iddia eden Gayrimüslim doktorların yanlış tedavi yöntemleri¹⁸ devletin Gayrimüslim doktorlara karşı tutumunu nispeten olumsuz yönde etkilemiştir. Bu sebeptendir ki III. Selim¹⁹ ve özellikle II. Mahmud döneminde tıp alanında modernleşme ve millileşme²⁰ düşüncesi kendini göstermiştir.²¹

⁷ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), T.T.K., Ankara, 2014, s.94. ; Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri*, İmge Kitabevi, Ankara, 2011, s.34

⁸ BOA. C.SH.,23-1117., 1265 (M.1849) senesinde, Enderûn-ı Hümâyûn'da aylık 800 kuruş maaş ile çıkıkçılık yapan Şehnazar Efendi'nin kendisi ile birlikte Ohan ve İstefan'ın adlı kardeşleri de cizyeden muaf tutulmuştur. Şehnazar Efendi'nin vefatından sonra kardeşinin bu görevi layıkıyla yapacak maharette olduğu ifade edilip boşalan çıkıkçılık hizmetine Ohan'ın tayin olunması istenmiştir.

⁹ Ayten Altıntaş, Hanzade Doğan, "Osmanlı'da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabip", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006, s. 265.

¹⁰ Nuran Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları-I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.74-75.

¹¹ BOA. C.SH.22-1073.

¹² Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, T.T.K., Ankara, 1999, s. 28.

¹³ Erhan Afyoncu, "Osmanlı Hekimbaşları ve Hassa Hekimleri", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006, s. 95.

¹⁴ Çelebi Mehmed dönemiyle birlikte kara ordusunda düzenli olarak tabip bulundurulmuştur. Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006, s.99.

¹⁵ Ali Haydar Bayat, "Osmanlı Devleti'nde Tıp Eğitimi", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006, s.241.

¹⁶ BOA. C.SH.,14-657.

¹⁷ BOA. C.SH.,4-157., Tabip ve cerrah Mikel'in oğulları olan Manol ve Nikola nam zimmiler arzuhallerinde, kendilerinin Padova Medresesinde tababet tahsili ettiklerini ve on seneden beri doktorlukla uğraştıklarını ve hizmetlerine mukabil cizye ve tekaliften muaf olmak ve elbiselerine müdahale edilmemesini talep etmişlerdir.

¹⁸ Nil Sarı, Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında II. Abdülhamid Devri'nde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler*, Nobel Tıp, İstanbul, 2014, s.52.

¹⁹ Yaşar Yücel, Ali Sevim, *Türkiye Tarihi*, C.4, T.T.K., Ankara, 1992, s.163.

²⁰ Osmanlı Devleti'nde millet kavramı günümüzdeki gibi ırka dayalı olmayıp dini inanç çerçevesinde olmuştur. Burada bahsettiğimiz millileşme, sağlık alanında yetişmiş insan sayısının Müslümanlar lehine değiştirilmesi şeklindedir.

²¹ BOA. HAT.1266-49026., H.1253 (M.1838), Bahriye Hastanesi için ehl-i İslam, tıp fennine aşına olmak üzere kaymakam rütbesinde bir müderrisin hekimbaşı olarak tayini istenmiştir. Talepte bahsi geçen vakte kadar hastaneye hekimbaşı olarak tayin edilen kişilerin bu göreve layık olmadığı bu sebepten ötürü düzensizlik olduğu belirtilmiştir. Ayrıca yabancı bir hekimbaşının tayin edilmesinin mahzurundan da bahsedilmiş olup ehl-i İslam olmasının önemi vurgulanmıştır. Bu göreve Topkapı Cerrahhanesi'nden Nazif Efendi'nin tayin istenmiştir. Bu kişinin tıp bilgisi ve

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere yetişmiş doktor ve cerrah bulma konusunda sıkıntı çekilen yerlerin başında dönemin en önemli deniz kuvvetlerinden biri olan Osmanlı donanması olmuştur.²² Donanmaya bağlı hastanelerde kısmen bu sorun çözüme kavuşturulmuş olsa da denize açılan ve belki aylarca kara göremeyecek gemilerde bu durum ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Özellikle yapılan savaşlarda yaralanan veya normal koşullarda hastalanan mürettebatın tedavileri için gemilerde doktor ve cerrahın hazır bulunması gerekmiştir.²³ Bu noktada devlet donanmada görevli askerlerin seyrüsefer sırasında sağlıklarını korumaları ve insan gücünde bir azalma yaşanmaması ve hasta ve yaralıların seyrüsefer esnasında tedavilerinin eksiksiz sağlanması için belirli kuralları uygulamıştır. Misal olarak, 300-600 arasında değişen personel sayısı olan her kalyona²⁴ aylık 40 kuruş maaşla bir tabip ve bir cerrah,²⁵ küçük boyutta olan ve personeli az olan gemilere ise bir tabip veya bir cerrah verilmesi uygun görülmüştür.²⁶ Hekim ve cerrah temini noktasında yaşanan sıkıntıların önüne geçilmesi için dış kaynaktan hekim ve cerrah istihdamı düşünülmüştür. İstihdam edilecek hekim ve cerrahların ne kadar süre zarfında görev yapacakları ve hangi miktarda maaş alacakları tespit edilip isim ve şöhretleriyle İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir.²⁷ Genellikle dış kaynaktan istihdam edilen kişilerin tıp bilimine hâkim olmayan kişiler olduğu anlaşılmış ve verilen maaşlardan daha yüksek maaşla mesleğin fennine hâkim hekim ve cerrah arayışına girilmiştir.²⁸ Ancak bütün girişimlere rağmen görevlendirilen kişiler istenilen seviyede olmamıştır. Bu sebeptendir ki 1805 tarihli Bahriye Kanunnâmesi'nde bahriye hastanelerinde ve denize açılacak gemilerde görevlendirilecek doktor ve cerrahların yetiştirilmesi üzerinde

becerisiyle hastanede bulunan tabip ve memurları kontrol altında tutabileceği de belirtilip, Tersane-i Âmire Hazinesi'nden ödenmek üzere aylık 1500 kuruş maaş bağlanması talep edilmiştir.

²² 1791-1800 yılları arasında İngiltere 90 ve Fransa 98 kalyon ve firkateyn inşa etmiş olup bu devletleri 56 gemi inşasıyla Osmanlı Devleti takip etmiştir. Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (Çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.239

²³ İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006, s.112.

²⁴ Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1700-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2011, s.299-300. / İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *age.*, s.474-475.

²⁵ BOA. C.BH.27-1252., H.1219 (M.1805), Donanma-yı Hümâyun sefere çıktığında her bir gemiye bir hekim ve bir cerrah görevlendirilip ve bunlara aylık 40 kuruş maaş verilmesinin adet olduğu belirtilmiştir. Ancak yetersiz ve bilgisiz hekimlerin faydadan çok zarar verdiği bunun için Donanma-yı Hümâyun Hekimbaşısı unvanı ile 250 kuruş maaşla bir tabip ve Donanma-yı Hümâyun Cerrahbaşısı unvanı ile 250 kuruş aylık maaşla bir cerrah görevlendirilmesi istenmiştir. Bu kişilerin yanlarına yetiştirilmek için mülazım ve şakird gerekli olup, Tersâne-i Âmire'de bu iş için uygun bir mahal bulunması istenmiştir. Ayrıca, şakirdlerin fenden anlamamalarının kabul edilemeyeceğinden daha öncesinden bu işe aşinalığı olan 5 şakirdin aylık 40 kuruş maaşla istihdam edilmesi istenmiştir.

²⁶ BOA. C.BH.50-2383., H.1218 (M.1804), donanmaya ait gemilerde hasta olan askerlerin tedavileri için üstat tabip ve cerrahın istihdamı lazım olup, bahsi geçen sene içerisinde denize açılacak donanmaya ait her bir kalyona bir tabip ve cerrah, diğer türden gemilerden her birine ise bir tabip istihdam edilmesi istenmiştir.

²⁷ BOA.C.BH.72-3444., H.1244 (M.1829), Ruscuk, Vidin ve Silistre'de görevli şalope ve sandallara, cerrah edevatı ve ecza sandıkları hazırlanmış olsa da cerrah bulunmadığı bu nedenle üç adet fennine mahir cerrahın 80 akçe yevmiye ile görevlendirilmesi ve görevlendirilecek olan cerrahların ismi ve şöhretlerinin İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir.

²⁸ BOA. C.BH.110-5345., H.1218 (M.1803), donanmada görevli her kalyon için bir cerrah verilmesi adet olup, bunlara verilen 86,5 kuruştan başka cerrahbaşılara 150 kuruş verilmiş olsa da çoğunun mesleğin fennine hakim olmadığı ifade edilmiştir. Bu sebeple işe yarar cerrah ve tabipler dışarıdan aranmıştır. Donanma gemilerinde bulunan hasta ve yaralı askerlerin tedavisi için her gemide üstat tabip ve cerrahın gerekli olduğu belirtilmiştir. Bunun için her kalyona bir nefer tabip ve bir nefer cerrah, kalyondan başka gemiler için de sadece bir nefer tabip olması istenmiştir. Bu noktada 1802 tarihinde istihdam edilecek tabip ve cerrahın kaç kişi ve ne kadar süreyle olduğunun tespit edilip, görev süreleri boyunca 40 kuruş aylık verildiği ifade edilmiştir. Ancak verilen maaşların yetersiz olduğundan bahsedilip bunlara 1803 senesi için 60 ve 50 kuruş aylık verilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir.

durulmuştur.²⁹ Bu işe girilmeden önce tıp bilimine hâkim olmayan kişilerin faydadan çok zarara neden oldukları üzerinde durulmuş ve bunun önüne geçilmesi için alanında yetişmiş fenne hakim kişilerin yetiştirilmesi gerekliliğinden bahsedilmiş ve 1805 yılında Tersâne-i Âmire bünyesinde açılmış olan hastane³⁰ yanına, 1806 senesinde bir tıphâne kurulmuştur.³¹ Kurulacak yapı bünyesinde modern tıbbın gerektirdiği bütün tıp malzemelerinin mubayaa edilmesi, bir kütüphane oluşturularak kütüphanenin dermesinde (koleksiyon) Viyana, Paris ve Londra'da yayımlanan tıp kitap ve dergilerinin bulundurulması³² ve Türkçeye çevrilmesi³³ ve ayrıca Tersane-i Âmire Hazinesi'nden görevli personel ve öğrencilere maaş ve tayinat verilmesi düşünülmüştür.³⁴ Ayrıca, hekimlik ve cerrahlık kuralları dikkate alınarak, liyakatsiz ve fenne vakıf olmayan kişilerin hekim ve cerrah olarak alınmamasına ve yetiştirilecek öğrencilerin Devlet-i Âliyye reayası Ehl-i İslam'dan olup, başka milletten olmaması konusunda gerekli hassasiyetin gösterilmesi için uyarılar yapılmıştır.³⁵

Tıphâne için Tersane-i Âmire'de uygun bir yerin temininden sonra eğitimden sorumlu olmaları için Donanma-yı Hümayın Hekimbaşı ve Donanma-yı Hümayın Cerrahbaşı unvanıyla 250'şer kuruş aylık maaşla hekimbaşı (sertabip) ve cerrahbaşının (sercerrah) istihdamı sağlanmıştır.³⁶ Bu kişilerin eğitimi altında yetiştirilmesi için maaşlı olarak mülazım ya da sivilden şakird (öğrenci) bulunması ve şakirdlerin belirli bir süre İstanbul'da staj yapmaları ve üç yılın sonunda gemilerde görev almaları planlanmıştır.³⁷ Devletin öğrencilerin yavaş bir şekilde yetişmesine tahammülü olmadığından seçilecek şakirdlerin, öncesinden mesleğe az çok aşinalığının olması aranmış ve dönem için iyi sayılabilecek 40 kuruş maaş verilmesi³⁸ düşünülmüştür. Ancak planlanan sayıda personelin temini ve öğrencinin yetiştirilmesi mümkün olmamış³⁹ dış kaynaktan sağlık personeli teminine gidilmiştir. Bu noktada kimi zaman tıbbi metotlara uygun hareket etmeyen ve sürgün cezasına çarptırılan hekim ve cerrahlara verilen

²⁹ Ali İhsan Gencer, "İstanbul Tersânesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.31, İstanbul, 1977, s. 302.

³⁰ Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s.188.

³¹ Kurulan tıphâne'nin 1822 tarihli Kasımpaşa yangınında tamamen yandığı ifade edilmiştir. Arslan Terzioğlu, "Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesinde Önemi", *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları*, (Yay. Haz. Arslan Terzioğlu-Erwin Lucius), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993, s.15.

³² Ali Haydar Bayat, *a.g.m.*, s. 242.

³³ Daniel Panzac, *age.*, s.236.

³⁴ BOA.C.BH.153-7283., H.1220 (M.1805), Tersane-i Âmire'deki Mühendishane'de görevli tabip, cerrah ve şakird toplam 13 kişi için 900 kuruş Tersane-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. Sertabip ve sercerrahın her birine 250 kuruş aylık verilmiştir. Ayrıca 7 şakird toplam 280 kuruş ve diğer 4 görevliye 120 kuruş ödenmiştir.

³⁵ BOA. C.BH.33-1575.

³⁶ Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1869)*, T.T.K., Ankara, 2001, s.87-88.

³⁷ Yıldırım Yavuz, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları", *ODTÜ MFD*, C.8, Ankara, 1988, s.124-125.

³⁸ BOA. C.BH.274-12633., H.1220 (M.1805), Tersane-i Âmire'de bulunan Mühendishane'de görevli hocalara, şakirdlere, tabiplere ve cerrahlara Şaban ayı için 2428 kuruş Tersane-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiş olup bu giderin 1080 kuruşu sağlık personeli ve öğrencileri için olmuştur. Verilen bir aylık maaşlara bakacak olursak sertabip ve sercerrahın her birine 250 kuruş aylık verilmiştir. Ayrıca 10 şakird 400 kuruş ve diğer 6 görevliye 180 kuruş ödenmiştir.

³⁹ BOA. C.BH.33-1575., H.1220 (M.1806), bahsi geçen tarihten önce Tersâne-i Âmire'de Tıphâne kurulmasıyla fen ve tıp eğitimi verildiği, buraya bir hekimbaşı ve bir cerrahbaşı görevlendirildiği ve bunların maiyetlerine 40 kuruş aylıkla 10 hekim ve 10 cerrah verilmesi amaçlanmıştır. Ancak bunun olmayacağı açıkça belli olduğu ifade edilip Tersâne-i Âmire'ye bir hekimbaşı ve bir cerrahbaşı görevlendirilip maiyetlerine ikişer üstad yamak verilip bunlara Tersâne-i Âmire'de uygun mekân verilmesi istenmiştir. Ayrıca bu kişilere gerekli olan her eşyanın mubayaa edileceği belirtilmiştir.

ceza uygulanmamış bunun yerine donanmaya ait gemilerde hastaları tedavi etme görevi verilmiştir. Bir nevi bu türden ceza alan kişilere hizmet cezası uygulanmıştır.⁴⁰

Devlet her ne kadar bahriye hastanelerinde görev alacak kişilerin Ehl-i İslam'dan olmasını istemiş ve bunda kısmen de olsa başarılı olmuş⁴¹ olsa da hastanelerde ve gemilerde Gayrimüslim doktorlar yoğun olarak görev almayı sürdürmüştür. Devlet bu noktada Gayrimüslim doktorlara Müslüman doktorlardan farklı bir muamele sergilememiştir.⁴² Özellikle bahsi geçen yapıların birer askeri hastane olması nedeniyle görevli doktorlara göstermiş oldukları yararlılıklar neticesinde rütbe yükseltmesi, nişan verilmesi⁴³ ve maaş zammı noktasında Gayrimüslim doktorlar aleyhine bir durum olmamıştır.⁴⁴

II. Maaş Ödemeleri

Osmanlı donanmasında yapılan sağlık harcamalarının büyük bir kısmı donanmaya bağlı hastaneler ve gemilerde görevli olan sertabip, sercerrah, tabip, cerrah, eczacı⁴⁵, şakird, çamaşırcı gibi görevlilerin maaşlarını karşılamak için yapılmıştır.⁴⁶ Yukarıda da bahsettiğimiz üzere dönemin şartları içerisinde alanına hâkim doktor ve cerrah bulma konusunda büyük sıkıntı çeken devlet, Osmanlı tebaası olsun olmasın tıp fennine hâkim ve şöhret sahibi doktorlara dönemin şartlarına göre yüksek meblağda maaş ödemesi yapmıştır. Yapılan maaş ödemelerinde sabit bir miktar olmayıp ödenecek maaş kişinin yeteneği ve şöhretine göre değişiklik göstermiştir.⁴⁷ Yapılan maaş ödemeleri genellikle aylık olarak yapıp, doktor veya

⁴⁰ BOA. C.SH.22-1073., H.1248 (M.1832), ettiba usulüne mugayir hareketinden dolayı Bolu'ya neyf edilen (sürgün) mühtedi (din değiştiren) Mehmed Ali'nin donanmayla birlikte Bahr-i Sefid'e gönderilmesi Kaptan Paşa tarafından istenmiştir

⁴¹ BOA. A.)MKT.NZD.276-33., H.1275 (M.1858) Bahriye Hastanesi doktorlarından Kolağası Mehmed Ağa'nın rütbe terfisi için Kaptan Paşa'ya yazılmıştır; BOA. A.)AMD.93-10., H.1270 (M.1860), Bahriye Hastanesi cerrahlarından Ahmed Efendi adlı kişinin vefat ettiği belirtilip yerine, Tıbbiye-i Şahane'den ihraç edilmiş olan İsmail Edhem Efendi'nin tayini düşünülmüştür.

⁴² BOA. A.)MKT.MHM.134-49., H.1274 (M.1858), Bahriye Hastanesi müstahdem doktorlarından Konstantin'in binbaşılıktan kaymakamlığa terfi ettirilip ve bahsi geçen senenin Nisan 15'inden itibaren de Şadiye adlı kalyonun tabipliğine tayin edilmiştir. Doktora ayrıca maaş dışında tayinat bedeli verilmiştir.

⁴³ BOA. A.)MKT.MHM.106-96., H.1273 (M.1856), Bahriye Hastanesi doktorlarından Kolağası rütbesinde bulunan Pavlo adlı kişiye hizmetlerinden ötürü beşinci rütbeden bir kıta Mecidiye Nişanının imal edilmesi için Maliye Nezaretine yazılmıştır.

⁴⁴ BOA. A.)MKT.MHM.116-51., H.1274 (M.1857), Bahriye Hastanesi müstahdem doklarından Binbaşı Gabi Sionik'in Kaymakamlık rütbesine yükseltilmesi ve Fethiye adlı kalyonda eczacı ve tabip olarak görev yapan Bordo adlı kişinin 400 kuruş olan maaşının 100 kuruş zam ile 500 kuruşa yükseltilmesi istenmiştir.

⁴⁵ BOA. C.BH.206-9646., H.1249 (M.1833), Tersâne-i Âmire'de bulunan Bahriye Hastanesi'nde görevli, tabip, cerrah, eczacı ve diğer görevlilerin Rabiulahir ayı maaşları ve yapılan diğer harcamaların toplamı 7516 kuruşa denk gelip, bu rakam Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. Yapılan ödemenin 3000 kuruşu tabip, cerrah ve eczacı maaşı olup, 3910 kuruşu diğer görevlilerin ve 606 kuruşu diğer masraflar için yapılmıştır.

⁴⁶ BOA. C.BH.182-8573., H.1252 (M.1836), Donanma gemilerinde bulunan bütün zabitan, Asakir-i Muntazama Bahriye, redif neferatı, ümerayı sancak, hocalar, kaptanlar, mülazımlar, tabipler ve cerrahlar ile eski ve Navarin mecruhalarının Muharrem ayı maaşı ve Tersâne-i Âmire'de istihdam olan neferatın H.1251 senesine ait maaşları Tersane-i Âmire Hazinesinden parça parça (ceste ceste) verilmiştir. Ödenen toplam rakam 242.870,5 kuruştur.

⁴⁷ BOA. C.BH.121-5869., H.1246 (M.1830), Fransa tebaasından Çetri adlı doktorun Ser Etıbba-i Hâssa tarafından aylık 1000 kuruş maaşla istihdam edildiği ancak doktorun üç buçuk aylık maaşı olan 3500 kuruşun ödenmediği Fransa elçisi tarafından belirtilmiştir. Tersane-i Âmire'de görevli bir tabur tüfek kullanan askerin Mehmed Paşa maiyetinde Varna'ya sevk edildiği, bahsi geçen tabibin de bu askerlerle birlikte görevlendirildiği belirtilmiştir. Tabibin H.1243 senesi Zilhicce ayının ortasından 1244 senesi Safer ayının 15'ine kadar toplam iki aylık 2000 kuruş ve harcırah olarak da 500 kuruş olarak toplam 2500 kuruş ödenmiştir. Ayrıca 1244 senesi Rabiulahir ayına kadar iki buçuk aylık maaşı olan 2500 kuruşun Tersane-i Âmire Hazinesi'nden ödenmesi icap etmiştir. Ancak bahsi geçen taburun Cemazeyilevvel ayında Asâkir-i Mansûre'ye geçmesine binaen kalan bir aylığın Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmeyeceği sadece 2.500 kuruşun Tersâne-i Âmire Hazinesi'nde ödeneceği belirtilmiştir. Daha sonra yapılan incelemede doktorun Varna'nın işgali sırasında (Cemazeyilevvel ayı) tabur ile birlikte olmadığı (1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı) tespit edilmiş olup gerekli işlemin yapılması istenmiştir.

cerrahın adı, görev yaptığı hastane⁴⁸ veya geminin adı belirtilerek gerçekleştirilmiş olsa da kimi zaman doktor ve cerrahın adı belirtilmeden⁴⁹ sadece görev yaptığı hastanenin ismi belirtilerek⁵⁰ tüm hastane masrafları içerisinde maaşlar gösterilmiş ve gerekli ödeme yapılmıştır.⁵¹ Doktor ve cerrahlara verilen maaşlara baktığımızda 1799 senesinde donanma kalyonlarında görev alan Asar adlı cerraha 150 kuruş⁵², 1828 ve 1829 tarihleri arasında Tersâne-i Âmire Hastanesi'nde görev alan Manol adlı zimmi tabip için 300 kuruş⁵³, bir tabip muavini için 200 kuruş⁵⁴, isimleri belli olmayan ve zaman içerisinde sayıları değişen zimmi tabip muavinleri için 100 kuruş, cerraha 140 kuruş ve cerrah muavinine 80 kuruş⁵⁵, 1835 senesinde Tersâne-i Âmire zindanlarında ve kışlada askerlerin tedavisiyle ilgilenen tabip Avram adlı Yahudi tabibe 50 kuruş zamlı 250 kuruş, Musa adlı Yahudi tabibe 20 kuruş zamlı 100 kuruş maaş verilmiştir⁵⁶ Maaşın hangi ay için olduğu belirtilip, Başmuhasebeye gerekli kayıt yapıldıktan⁵⁷ sonra Tersane-i Âmire Hazinesi'nden⁵⁸ maaş ödemesi yapılmıştır.⁵⁹ Zaman içerisinde parada yaşanan

⁴⁸ BOA. C.BH.223-10388., H.1251 (M.1836), Tersâne-i Âmire Hastanelerinde görevli olan tabip, cerrah ve eczacıların Zilkade ayı maaşı ve bahsi geçen ay içerisinde yapılan diğer harcamalar için toplam 17.016,5 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. Sakızağacı ve Kışla Hastanesi olarak iki hastanenin hesapları ayrı tutulmuş olup, Sakızağacı Hastanesi'nde görevli tabip ve eczacılar için 4700 kuruş, diğer görevliler için 3980 kuruş ve diğer harcamalar için 972 kuruş, toplamda ise 9652 kuruş harcanmıştır. Kışla Hastanesi'nde görevli tabip ve cerrahlar için 3300 kuruş, diğer görevliler için 3060 kuruş ve diğer giderler için 1004 kuruş, toplamda ise 7364 kuruş harcanmıştır.

⁴⁹ BOA.C.BH.3-121., H.1251 (M.1835), Şaban ayı için Tersâne-i Âmire Hastanesi'nde görevli olan hizmetliler için 5988,5 kuruş, ettiba vesaire için 4222 kuruş ve çeşitli masraflar için 1773,5 kuruş olmak üzere toplam 11.982 kuruş Tersane-i Âmire Hazinesi'nden verilmiştir.

⁵⁰ BOA.C.BH.2-63., H.1251 (M.1835), Bahriye Hastanesi'nde, tabip, cerrah ve müstahdem olarak görev yapan kişilerin Cemazeyilevvel maaşı olarak 9210 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. Hizmetlilere 4593 kuruş, tabip ve cerrahlara ise 3650 kuruş maaş ve çeşitli giderlere 966 kuruş ödeme yapılmıştır.

⁵¹ BOA. C.BH.47-2210., H.1250 (M.1834), Bahriye Hastanesi'nde görevli olan tabip ve cerrahların Rabiulevvel ayındaki maaşları için toplam 9387 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesinden ödenmiştir.

⁵² BOA.C.SH.7-307.

⁵³ BOA.C.BH.93-4478., H.1245 (M.1829), Tersâne-i Âmire Hastanesi'nde bahriye askerlerini tedavi etmekle görevli tabip, tabip muavini ve cerrah toplam beş görevlinin Safer ayı maaşı olan 820 kuruş Tersane-i Âmire Hazinesi bedeliye akçesinden ödenmiştir. Manol adlı zimmi tabip için 300 kuruş maaş, ismi belli olmayan zimmi tabip muavini için 100 kuruş, cerrah için 140 kuruş, cerrah muavini için 80 kuruş ve bir diğer tabip muavini için 200 kuruş ödenmiştir.

⁵⁴ BOA.C.BH.93-4481., H.1245 (M.1829), Tersâne-i Âmire Hastanesi'nde bahriye askerlerini tedavi etmekle görevli tabip, tabip muavini ve cerrah toplam beş görevlinin Rabiulevvel ayı maaşı olan 820 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesi bedeliye akçesinden ödenmiştir. Manol adlı zimmi tabip için 300 kuruş maaş, ismi belli olmayan zimmi tabip muavini için 100 kuruş, cerrah için 140 kuruş, cerrah muavini için 80 kuruş ve bir diğer tabip muavini için 200 kuruş ödenmiştir.

⁵⁵ BOA.C.BH.102-4927., H.1244 (M.1828), Tersâne-i Âmire Hastanesi'nde bahriye askerlerini tedavi etmekle görevli tabip, tabip muavini ve cerrah toplam beş görevlinin Rebiulevvel ayı maaşı olan 740 kuruş, Tersâne-i Âmire Hazinesi bedeliye akçesinden ödenmiştir. Manol adlı zimmi tabip için 300 kuruş, üç zimmi tabip muavininin her birine 100 kuruş ve cerraha 140 kuruş ödenmiştir.

⁵⁶ BOA.C.SH.20-989.

⁵⁷ BOA. C.BH.1-12., H.1245 (M.1829), Tersane-i Âmire Hastanesi'nde hastaların tedavisiyle ilgilenen hekimlere H.1245 Rabiulahir ayı maaşı olarak 840 kuruşun Tersane-i Âmire Hazinesi bedeliye akçesinden verilmesi başmuhasebeye kaydedilmiştir.

⁵⁸ Donanmanın harcamaları İrad-ı Cedid Hazinesi kurulana kadar Hazine-i Âmire'den karşılanmıştır. İrad-ı Cedid Hazinesi kurulduktan sonra harcamalar bu hazineye karşılanmış olsa da harcamaların büyük bir kısmı 1805 tarihinde kurulacak olan Tersane-i Âmire Hazinesinden karşılanmıştır. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 210-211.

⁵⁹ BOA.C.BH.205-9599., H.1245 (M.1829) Tersane-i Âmire Hastanesi'nde hastaları tedavi etmekle görevli olan 6 nefer tabip ve cerrahların Cemazeyilevvel ayı maaşları toplamı olan 870 kuruş Tersane-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. Manol adlı zimmi tabip için 300 kuruş, bir tabip muavini için 200 kuruş, ismi belli olmayan tabip muavini için 100 kuruş, zimmi cerrah için 140 kuruş ve cerrah muavini için 80 kuruş ödenmiştir.

tağış ve değer kaybından⁶⁰ dolayı doktor ve cerrahların maaşlarına yüksek miktarda zam yapılmıştır. Tespit edemediğimiz süre zarfında maaşları 400 kuruşa çıkartılmış olan hastane cerrahlarının maaşına 1855 tarihinde 100 kuruş daha zam yapılarak 500 kuruşa çıkartılmıştır.⁶¹ Yine 1857 tarihinde Fethiye adlı kalyonda eczacı ve tabip olarak görev yapan Bordo adlı kişinin 400 kuruş olan maaşı 100 kuruş zam ile 500 kuruşa yükseltilmiştir.⁶²

Donanma hastanelerinde tabip ve cerrahlardan başka hizmetçi ve müstahdem adları altında⁶³ bir nevi yardımcı hizmetler olarak adlandırabileceğimiz görevlilere de hatırı sayılır miktarda maaş ödemesi yapılmıştır.⁶⁴ Hizmetçi olarak adlandırılan görevlilerin maaşları kimi zaman hastane için aylık olarak yapılan harcamaların içerisinde fazla detaya girilmeden ödenmiş⁶⁵ olsa da çoğu zaman, görevli olan kişilerin hangi hastanede görev aldığı, kaç kişi olduğu⁶⁶, bunların kaç tanesinin Müslüman kaç tanesinin Gayrimüslim (reâyâ) olduğu belirtilerek maaş ödemesi yapılmıştır.⁶⁷ Arşiv kayıtlarından takip edebildiğimiz ölçüde ağırlıklı olarak Gayrimüslim hizmetçiler Müslüman hizmetçilerden genellikle daha fazla sayıda olmuşlardır. Örneğin, Tersâne-i Âmiri Hastanesi'nde 1829 senesinde 5 Müslim, 13 Gayrimüslim hizmetçi görev alırken⁶⁸ bu sayı 1831 tarihinde 4 Müslim, 17 Gayrimüslim şeklinde olmuştur.⁶⁹ Hizmetlilerin dışında hastanede görev alan bir diğer personel de kışla çamaşırcısı adı verilen çamaşırcıdır.⁷⁰ Hastanede kullanılan çamaşır, yorgan vs. malzemelerin yıkanmasından sorumlu olan ve hastanede hijyenin sağlanmasında önemli bir görev üstlenen ve genellikle bir kişi olan

⁶⁰ Çalışma dönemimiz içerisinde parada yaşanan değer kaybını görmek için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

⁶¹ BOA. A.)AMD.65-46., H.1271 (M.1855), Bahriye Hastanesi müstahdem cerrahlarından Hector'un 400 kuruş olan maaşı parada yaşanan değer kaybından ötürü 100 kuruş zamlı 500 kuruşa çıkartılmıştır.

⁶² BOA. A.)MKT.MHM.116-51.

⁶³ BOA.C.BH.106-5137., H.1250 (M.1835) senesi Zilhicce ayında Tersâne-i Âmiri Hastanesi'nde görevli etibba, cerrah ve görevlilerin maaşları ve küçük giderler için toplam 8261 kuruş Tersâne-i Âmiri Hazinesi'nden ödenmiştir. Bahsi geçen süre zarfında doktorlar ve cerrahlar için 4030 kuruş, müstahdemler için 3860 kuruş ve küçük giderler için 371 kuruş ödenmiştir.

⁶⁴ BOA.C.BH.98-4733., H.1246 (M.1831) senesi Ramazan ayı içerisinde Bahriye Hastanesi'nde görevli Müslim ve Gayrimüslim hizmetçilerin maaşı, ecza masrafları ve çeşitli giderler için yapılan harcama toplam 5048 kuruş 4 para tutmuştur. Bu rakam Tersâne-i Âmiri Hazinesi bedeliye akçesinden ödenmiştir; BOA. C.BH.108-5230.,H.1249 (M.1834) senesi Şaban ayında Bahriye Hastanesi'nde görevli hizmetçi, etibba ve cerrahların maaşları ve küçük giderler için toplam 8520 kuruş Tersane-i Âmiri Hazinesi'nden ödenmiştir.

⁶⁵ BOA.C.BH.102-4902., H.1253 (M.1837), Sakızağacı Hastanesi'nde, bulunan müstahdem, etibba, cerrah ve çeşitli görevlilerin Muharrem ayı maaşları ve çeşitli giderlerin toplamı 9107 kuruş olup, bu rakam Tersane-i Âmiri Hazinesi'nden ödenmiştir. Muharrem ayı boyunca doktor ve cerrahlara 6000 kuruş, müstahdem olarak geçen görevlilere 2555 kuruş ve çeşitli giderlere 552 kuruş harcanmıştır.

⁶⁶ BOA.C.BH.1-29.,H.1247 (M.1831), Tersâne-i Âmiri Hastanesi'nde bulunan 4 Müslim ve 17 Gayrimüslim müstahdemlerin maaşları ve ecza masraflarının Safer ayı ödemesi toplam 2052,5 kuruş 2 para olup, bu rakam Tersâne-i Âmiri Hazinesi bedeliye akçesinden ödenmiştir.

⁶⁷ BOA.C.BH.147-7050., H.1244 (M.1829), Tersâne-i Âmiri'de bulunan Bahriye Hastanesi'nde görevli Müslim ve Gayrimüslim hizmetçilerin maaşlarının yanı sıra ecza malzemelerinin parası ve küçük harcamalar için Tersâne-i Âmiri Hazinesi'nden 1379,5 kuruş 3 para ödenmiştir. Rakamın detaylarına bakacak olursak, 5 Müslim, 13 Gayrimüslim görevli için 680 kuruş 5 para, kışla çamaşırcısı için 50 kuruş, ecza masrafı için 429 kuruş 10 para ve küçük harcamalar için 114 kuruş 8 para ödenmiştir.

⁶⁸ BOA.C.BH.147-7050.

⁶⁹ BOA.C.BH.1-29.

⁷⁰ BOA. C.BH.158-7486., H.1244 (M.1829), Tersâne-i Âmiri'de bulunan hastanede tedavi gören hastalar için Recep ayı içerisinde temin edilen kömür, ecza malzemeleri, görevlilerin maaşları ve küçük giderler için toplam 1156 kuruş Tersane-i Âmiri Hazinesi'nden ödenmiştir. 16 nefer hizmetli için 592 kuruş, kışla çamaşırcısı için 50 kuruş, ecza masrafları olarak 234 kuruş 4 para (Rabiulahir-Cemazeyilevvel arası), diğer giderler için 187 kuruş 17 para ödenmiştir.

çamaşırcı için 1829-1831 tarihleri arasında aylık 50 kuruş maaş ödemesi yapılmıştır.⁷¹ Ayrıca bu görevlilerden başka donanmaya bağlı hastanelerde imam ve hocalar da yer almıştır. İmam için aylık 80 kuruş⁷² hoca için de aylık 25 kuruş maaş ödemesi yapılmıştır.⁷³

III. Ecza Malzemeleri ve Ecza Sandıkları

Osmanlı Devleti'nde insanlar dünyadaki düzenin doğada bulunan dört element olan toprak, ateş, hava ve suyun dengesi üzerinden açıklamışlardır.⁷⁴ Bu noktada Osmanlı tıbbında insan bedeni ve sağlığı açıklanırken bedende bulunan ve hılt adı verilen dört vücut sıvısının dengesinin üzerinde durulmuştur.⁷⁵ Hılt olarak adlandırılan kan, safra, sevda ve balgam gibi dört vücut sıvısının azalması ya da artması neticesinde bedende hastalıkların ortaya çıkacağı düşünülmüştür. Bu noktada vücuttaki hılt dengesinin sağlanması ve hastalıkların önlenmesi için beslenme şekline⁷⁶, doğadaki bitki, maden ve minerallerden yararlanmaya önem verilmiştir.⁷⁷ Bunun için gerekli olan bitkilerin doğadan toplanması ve ilaç olarak hazırlanıp kullanıma sunulması gerekmiştir. Aşşâb adı verilen bitki toplayıcıları ilaç yapımında kullanılacak olan çeşitli bitkileri toplar ve hekimbaşı nezaretinde⁷⁸ bulunan tabipler vasıtasıyla saray için ilaçlar hazırlanmıştır.⁷⁹ İlaçların hazırlanması sırasında şerbetçi, tabbâh-ı eşribe ve edviye-kûb adı verilen görevliler yardımcı olmuşlardır.⁸⁰ İlerleyen dönemde bu görevlilerin yerlerini kayıtlarda çoğunlukla ispençiyar olarak geçen eczacılar almışlardır. İспенçiyarlar ağırlıklı olarak devletin Gayrimüslim vatandaşlarından olsa da Müslümanlardan da bu işle meşgul olanlar vardır.

XIX. yüzyılda Osmanlı bahriyesi için temin edilen ecza malzemeleri konusunda doğrudan bir ayrıma gidilmemiş olsa da hastaneler ve donanma gemileri olarak ikiye ayrıldığını görürüz. Bu konuyu biraz açacak olursak, denize açıldıktan sonra uzunca bir süre kara göremeden deniz üzerinde kalacak olan gemilere temin edilecek malzemeler hastanedeki malzemelere göre daha çeşitli ve daha fazla miktarda olmuştur. Hastanelerde gerekli olan ecza malzemesinin temini kısa sürede sağlanırken gemilerde bu durum haftalarca belki aylarca sürebilirdi. Bu durum gemilerde bulunan askerlerin hayatını kaybetmesine ve insan gücünde azalmaya neden olacaktır. Bu sebeptendir ki devlet donanmada görev alacak gemiler için yapılan alımlarda ecza sandığı ifadesini kullanmıştır. Bu tanımda kendi içerisinde hekim/tabip sandığı ve cerrah/merhem sandığı olarak ikiye ayrılmıştır. Hazırlanacak olan sandıkların hangi denizde görev yapacak gemilere verildiği ve kaç adet olduğu belirtilmiştir. Genel olarak cerrah ve tabip görevlendirilmesinde olduğu gibi sandıklar da her gemiye aynı miktarda verilmemiş olup, kalyon türünden büyük gemilere verilen sandık sayısı küçük boyuttaki gemilere göre daha fazla

⁷¹ BOA. C.BH.55-2578., H.1244 (M.1829), Bahriye Hastanesi'nde, 1 çamaşırcı ve 14 hizmetliye Ramazan ayı toplam maaşları için toplam 649 kuruş ödenmiştir.

⁷² BOA.C.BH.80-3817., H.1247 (M.1831), Tersâne-i Âmire Hastanesi'nde Rabiulevvel ayında çamaşırcı için 50 kuruş, imam için 80 kuruş, hoca için 25 kuruş aylık ödenmiştir.

⁷³ BOA.C.BH.267-12334.,H.1247 (M.1831), Tersâne-i Âmire Hastanesi'nde görevli olan çamaşırcı için 50 kuruş, imam için 80 kuruş ve hoca için 25 kuruş aylık (Rabiulahir) ödenmiştir.

⁷⁴ Günümüzde coğrafyacıların muhteşem dörtlü olarak ifade ettiği atmosfer, litosfer, hidrosfer ve biyosfer hemen hemen Osmanlı dönemindeki doğanın dengesi düşüncesiyle uyumaktadır.

⁷⁵ Ayten Altıntaş, "Osmanlı Tıbbında Gül", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006, s.77.

⁷⁶ Miri Shefer Mossensohn, *Osmanlı Tıbbı Tedabî ve Tıbbî Kurumlar 1500-1700*, (Çev. Bülent Üçpınar), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s.54.

⁷⁷ Arif Bilgin, "Osmanlı Döneminde İlâç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006, s. 249

⁷⁸ Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2017, s. 7.

⁷⁹ Arif Bilgin agm., s. 250-251.

⁸⁰ Yasin Yılmaz, "Süleymaniye Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006, s. 289.

olmuştur.⁸¹ Yaklaşık olarak 35-45 kg arasında bir ağırlığa⁸² sahip olan sandıkların hazırlanması sırasında bazı malzemeler Tersâne-i Âmire'den temin edilmiş olsa da çoğu zaman hekimbaşı nezaretinde⁸³, ispençiyar olarak bilinen eczacılardan mubayaa edilmiştir.⁸⁴ Alım sırasında çoğu kez sandık için birim fiyat belirlenmeyip ödenecek toplam rakam belirtilmiş olsa da kimi zaman sandık için birim fiyat belirlenmiştir.⁸⁵ Fiyat olarak ecza sandıkları cerrah sandıklarında daha pahalı olmuş olsa da aynı tarih içerisinde aynı ispençiyardan alınan sandıklarda fiyat farkı ortaya çıkmıştır. Fiyat farkının çıkması, hazırlanan sandıklara konulan tıbbi malzemelerin aynı tür ve miktarda olmaması ve çeşitlilik göstermesinden kaynaklanmıştır.⁸⁶ Günümüzde aktarlarda bulunan birçok ürün o dönem ilaç yapımında ve askerlerin tedavisinde kullanılmış olsa da bazı malzemeler günümüzde pek bilinmemektedir. Sandıklara konulacak malzemelerin fiyatlarının hesaplanmasında malzemenin türüne göre kıyye (1282 gram), dirhem (3,2 gram) ve adet olarak ayrıma gidilmiştir.⁸⁷ H.1246 (M.1830), Kaptan Paşa maiyetiyle birlikte denize açılan donanmada görevli askerler için İспенçiyar Fransesko marifetiyle 21 tabip, 18 cerrah sandığı olmak üzere toplam 39 sandık alınmıştır. Tabip sandığında 56 çeşit malzeme olup

⁸¹ BOA.C.BH.160-7569., H.1246 (M.1830), Kaptan Paşa maiyetiyle birlikte denize açılan donanmada görevli askerler için İспенçiyar Fransesko marifetiyle alınan 21 tabip, 18 cerrah sandığı olmak üzere 39 sandık ecza ve malzemenin bahası olan 31.170 kuruş Tersane-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. Tabip sandıklarının her biri için 992 kuruş ödenmiş olup toplam 21 sandık için 20.837 kuruş, cerrah sandıklarının her biri için 412 kuruş ödenmiş olup toplam 18 sandık için 7416 kuruş ve diğer malzemeler için 2918 kuruş ödenmiştir. Sandıklar her gemiye aynı miktarda verilmeyip geminin türüne ve boyutuna göre farklılık göstermiştir. Bahri-i Sefid'e açılacak donanmada yer alan 3 kalyona ikişer adet tabip sandığı verilmiş olup diğer 15 sefineye ise birer tabip sandığı verilmiştir.

⁸² Feza Günergün, "Osmanlı Donanma Gemilerinin İlaç Sandıkları: Ondokuzuncu Yüzyıl Başına Ait Bir Araştırma", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.11-S.1-2., İstanbul, 2009, s. 250.

⁸³ BOA.C.SH.28-1372., H.1226 (M.1812), donanma kalyonlarında mevcut bulunması gereken 20 sandık ecza malzemesi Kaptan Paşa'nın hekimbaşı tarafından mubayaa edilip gemilere gönderilmiştir. Alınan malzemelerin parasının ödenmesi için hekimbaşının ödenecek rakamı belirlemesi gerekmiştir. Yapılan hesaplama göre sandıkların toplam fiyatı 5128 kuruş 8 para olup 528 kuruşu 8 parası tenzil olup kalan 4600 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.

⁸⁴ BOA. C.BH.78-3721., H.1230 (M.1815), Kaptan Paşa'nın maiyetinde Bahr-i Sefid'e (Akdeniz) açılan donanma gemileri için onar adet tabip ve cerrah sandığı hazırlanmıştır. Bu sandıkların içine konulan ecza ve merhemlerin bir kısmı Tersane-i Âmire'den tedarik edilmiş olsa da bir kısmı satın alınmıştır. Satın alınan ecza malzemeleri ve merhemlerin toplam bedeli 4439 kuruş 3 para etmiş olup bu rakamın 139 kuruş 3 parası tenzil edilerek 4300 kuruşu Başmuhasebeye kaydedilerek Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.

⁸⁵ BOA.C.BH.145-6961., H.1220 (M.1805), Bahr-i Sefid ve Bahri Siyah'a gönderilen donanma kalyonlarında görevli olan cerrah ve hekimlerin tedavide kullanmaları için dört ecza sandığının mubayaaı gerçekleştirilmiştir. Alımda sandık başına 427 kuruş 10 para fiyat belirlenmiş olup, dört sandık için toplam 1711 kuruş Tersane-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.

⁸⁶ BOA.C.BH.80-3816., H.1241 (M.1826), Kaptan Paşa maiyetinde Bahr-i Sefid'e açılacak donanmada yer alan levantler için ispençiyar (eczacı) Giovanni adlı kişinin marifetiyle tanzim ettirilen tabip ve cerrah sandıklarına konulan ecza, merhem ve çeşitli malzemelerin toplam bedeli 466.387 para tutup, 1 kuruş / 40 para hesabıyla toplam rakam 11.659,5 kuruş 7 paraya denk gelmiştir. Bu miktarın 159,5 kuruş 7 parası tenzil edilip geriye kalan 11,500 kuruş Başmuhasebeye kayıt olunup Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. Hazırlanan sandıkların 16 tanesi cerrah merhem, 16 tanesi de tabip ecza sandığıdır. 16 merhem sandığı için 98.560 para, 16 ecza sandığı için 323.387 para ödenmiştir. Ayrıca çeşitli sağlık malzemeleri için 44.400 para ödenmiştir. Yapılan hesaplama göre 1 merhem sandığı için 154 kuruş, 1 ecza sandığı için 505 kuruş ödenmiştir. Yine aynı sene içerisinde (M.1826), Kaptan Paşa maiyetinde Bahr-i Sefid'e açılacak donanmada yer alan levantler için ispençiyar (eczacı) Giovanni adlı zimmi marifetiyle tanzim ettirilen tabip ve cerrah sandıklarına konulan ecza, merhem ve çeşitli malzemelerin toplam bedeli 672.283 para tutup, 1 kuruş / 40 para hesabıyla toplam rakam 16.807 kuruş 3 paraya denk gelmiştir. Bu miktarın 207 kuruş 3 parası tenzil edilip geriye kalan 16,600 kuruş başmuhasebeye kayıt olunup Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. Hazırlanan sandıkların 20 tanesi cerrah merhem, 24 tanesi de tabip ecza sandığıdır. 20 merhem sandığı için 116,360 para, 24 ecza sandığı için 457.633 para ödenmiştir. Ayrıca çeşitli malzemeler içinde 98.290 para ödenmiştir. Yapılan hesaplama göre 1 ecza sandığı için 476,5 kuruş, 1 cerrah sandığı için 145,5 kuruş ödenmiştir.

⁸⁷ Osmanlı Devleti'nde kullanılan ağırlık ölçülerini görmek için bkz. Halik İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, (Çev. Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.440-448.

malzemelerin bir kısmı şunlardır: sinameki, kudret helvası, afyon, acı matbu, tatlı matbuh, iksir-i hayat, zâc ruhu, kâfur ruhu, afyon ruhu, lokman ruhu, güherçile kaymağı, İngiliz tuzu, kan tuzu, cıva, kükürt çiçeği, tarçın yağı, nane yağı, kurşun tuzu ve kabız hâpı. Cerrah sandığında ise 20 çeşit malzeme olup malzemelerin bir kısmı şunlardır: üstübleç merhemi, hararet merhemi, tatlı merhem, cıva merhemi, pehlivan yakısı merhemi, şarap ruhu, cehennem taşı, mehuq taş, kan tutmak için tuz. Ayrıca çeşitli malzemeler ise 23 çeşit olup adet olarak alınmıştır. Alınan malzemelerden bazıları şunlardır: şırınga-yı kebir (büyük), şırınga-yı sagir (küçük), terazi, bıçak, mikras, kasık bağı, mesane tulumbası, kağıt beyaz top, ağaç kutu kebir, kavanozlar merhem için, tunç havan ve neşter.⁸⁸ Diğer bir örnekte ise H.1245 (M.1830), Bahr-i Siyah'a açılacak olan donanma için ecza ve çeşitli malzemelerin bulunduğu iki tabip ve iki cerrah sandığı hazırlanmıştır. Hekim sandığı olarak da geçen tabip sandığında toplam 60 çeşit malzeme vardır. Bu malzemelerden bazıları şunlardır: kaba dövülmüş kınakına, ince dövülmüş kınakına, kavrulmuş ravend, ince dövülmüş ravend, sinameki, kudret helvası, afyon, terbiye olunmuş mahmude, sarımsak macunu, güheçile tuzu, frenk çayı, papatya, iksir-i hayat, nane, şarap ruhu, zaç ruhu, çiçek suyu, kurşun sirkesi, duhan, afyon ruhu, kunduz böceği, kasap merhemi, uyuz merhemi, güherçile kaymağı, İngiliz tuzu, kan tutmasına macun, adasoğanı macunu, cıva, kükürt çiçeği ve cehennem taşı. Cerrah sandığında ise toplam 8 çeşit ürün olup bu malzemelerden bazıları şunlardır: tatlı merhem, havacıva merhemi, isfidaç merhemi, hatmi yağı, müretteb kafuri ruhu ve çıban yakısı. Diğer malzemeler ise toplamda 18 çeşit olup bazıları şunlardır: ağaç kutu, dört köşe şişe, sagir kavanoz, yuvarlak kebir şişe, teneke sagir kutu, kebir torba, battal yuvarlak kutu, nuhas cezve, pirinç havan, bıçak, makas, kebir kavanoz, asma kilit ve yakı için astar.⁸⁹ Donanma gemileri için alım yapılan ecza sandıklarının bedelinin ödenmesi ise Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden yapılmıştır. Ayrıca yapılan ödemelerde bir miktar tenzilata da gidilmiştir.⁹⁰

Donanmaya bağlı Tersâne-i Âmire ve Kasımpaşa Sakızağacı Hastanelerinde sadece bahriye askerleri tedavi olmamış, donanma içerisinde görev alan kara ordusuna bağlı askerlerinde tedavisi gerçekleştirilmiştir.⁹¹ Hastanelerde yatan hastaların günlük tedavisi ve bakımı (tımarı) için gerekli olan ecza malzemeleri gemilere gören nispeten daha kolay temin edilmiştir.⁹² Genellikle donanmaya ait gemiler Mayıs (Hızır) ayından Kasım-Aralık ayına kadar⁹³ görevde kaldıkları için yüklü miktarda malzeme sandıklara doldurulup tek seferde gemilere yüklenmiş olsa da hastane için alınacak olan ecza malzemeler çoğunlukla aylık⁹⁴ ya da az da olsa üç-dört aylık olarak hekimbaşı (ser ettıba-ı hassa) nezaretinde ispençiyarlardan miri fiyat üzerinden

⁸⁸ BOA.C.BH.160-7569.

⁸⁹ BOA.C.BH.184-8646., Hazırlanan iki tabip sandığı için 59.923 para, iki cerrah sandığı için 8456 para ve diğer malzemeler için 5585 para olmak üzere toplamda 73.694 para gerekli olup 1 kuruş / 40 para hesabıyla 1849 kuruş ödenmiştir.

⁹⁰ BOA.C.BH.194-9097., H.1232 (M.1817), Bahr-i Siyah'a açılacak olan birer adet, şalope, birik ve korvet türü gemilerde hazır bulunmak üzere ispençiyardan mubayaaı gerçekleştirilen üç adet hekim ve iki adet cerrah sandığıyla diğer malzemelerin bedeli 740 kuruş 10 para edip, bu rakamın 75 kuruş 10 parası tenzil olup kalan 665 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.

⁹¹ BOA.C.BH.78-3746., H.1215 (M.1801), Kaptan Paşa maiyetinde bulunan kara askerleri ve humbaracılar için Hasan Efendi tarafından mubayaa edilip tersaneye teslim edilmiş ecza ve mühimmatın toplam bedeli 3187 kuruş edip, seferiye akçesinden ödenmiştir.

⁹² BOA. C.BH.64-3042., H.1223 (M.1808), Donanma-yı Hümayun gemilerinden hastaneye gönderilen hastaların tımarı (bakımı) için her gün verilen çeşitli ilaçların toplam mubayaa bedeli 150 kuruş olup, Başmuhasebeye kaydı gerçekleştirildikten sonra toplam bedel Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.

⁹³ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C.II, (Çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan), T.T.K., Ankara, 1990, s.185.

⁹⁴ BOA. C.BH.42-1952., H.1250 (M.1834), Tersane-i Âmire Hastanesi'nde tedavi olan askerler için Rabiulevvel ayında sarf olunan ecza malzemelerinin bedeli olan 12.056 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.

mubayaa edilmiş⁹⁵ ve hastanelere gönderilmiştir.⁹⁶ Belgelerden takip edebildiğimiz ölçüde 1829⁹⁷-1831⁹⁸ tarihleri arasında küçük meblağlı ecza malzemeleri, alım yapılan hastaneye ait çeşitli giderler içerisinde (hastanede görev alan personellerin maaşları ve küçük harcamalar) gösterilmiş⁹⁹ ve ödeme gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁰ 1834-1838 tarihleri arasında ise yüksek meblağlara ulaşan mubayaalar yapılmış olup alıma dair daha detaylı bilgiler verilmiştir. Verilen detaylarda, ecza malzemesinin hangi hastaneye hangi ay için alındığı¹⁰¹, mubayaa işinden sorumlu olan kişinin görevi ve ismi¹⁰², mubayaa yapılan ispençiyarın ismi¹⁰³, toplam bedelin kaç kuruş olduğu ve bedelin nereden ödeneceğine dair bilgiler yer almıştır.¹⁰⁴ Hastaneler için mubayaa gerçekleştirilen ve binlerce kuruşu aşan ecza malzemelerinin bedeli Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.¹⁰⁵

IV. Defin İşleri

Donanmaya ait hastanelerde ya da gemilerde hastalanan askerlerin bir kısmı iyileşip (ifakat) taburcu olurken¹⁰⁶, hastalar içerisinde tedavisi mümkün olmayan ve durumu çürük olarak tespit edilen hastaların daha fazla hastanede tedavi edilmesine gerek duyulmayıp, hava değişimiyle belki sıhhat kazanabilecekleri düşüncesiyle memleketlerine gönderilmiştir.¹⁰⁷

⁹⁵ BOA.C.SH.24-1171., H.1243 (M.1828), Şevval ve Zilkade ayları arasında Bahriye Hastanesi için ispençiyar Givovanni adlı zimmeden mubayaa edilen ve hastaneye teslim edilen hekim ve cerrah ecza malzemelerinin toplam bedeli 1626,5 kuruş 7 para olmuştur. Ancak Ser Ettıba-ı Hassa tarafından yapılan inceleme sonucunda 126,5 kuruş tenzile gidilmiş ve 1500 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.

⁹⁶ BOA. C.BH.165-7795., Tersâne-i Âmire Hastanesi'nde yatan hastalar için H.1251 (M.1835) senesi Şaban ayından H.1251 (M.1836) Zilkade ayına kadar dört aylık süreç içerisinde kullanılacak ecza malzemeleri Mustafa Ağa adlı kişi tarafından ispençiyardan mubayaa edilmiştir. Alınan ecza malzemeleri için toplam 33.652 kuruş Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.

⁹⁷ BOA.C.BH.147-7050., H.1244 (M.1829), Tersâne-i Âmire'de bulunan Bahriye Hastanesi'nde görevli Müslim ve Gayrimüslim hizmetlilerin maaşları, ecza malzemelerinin parası ve küçük harcamalar için 1379,5 kuruş 3 para harcanmıştır. Bu rakamın 429 kuruş 10 parası ecza masrafları için yapılmıştır.

⁹⁸ BOA.C.BH.80-3817., H.1247 (M.1831), Tersâne-i Âmire Hastanesi'nde Rabiülevvel ayı için hizmetçilerin maaşları ve ecza ve çeşitli masrafları için toplam 1976,5 kuruş ödenmiş olup bu rakamın 239 kuruşu ecza masrafları için yapılmıştır.

⁹⁹ BOA.C.BH.267-12334., H.1247 (M.1831), Tersâne-i Âmire Hastanesi'nde müstahdem maaşları ve ecza ve çeşitli masrafların toplamı 2423,5 kuruş olup bu rakamın 498 kuruşu ecza masraflarına ödenmiştir.

¹⁰⁰ BOA. C.BH.55-2578., H.1244 (M.1829), Bahriye Hastanesi'nde 1 çamaşırcı ve 14 hizmetliye Ramazan ayı toplam maaşları olan 649 kuruş verilmiştir. Hastanenin çeşitli giderler için 66 kuruş ödenmiş olup, Giovanni adlı zimmeden mubayaa edilen ecza malzemelerin 451 kuruşluk bedeli de dahil olmak üzere hastaneye ait çeşitli giderlerin toplam bedeli 1167,5 kuruşa ulaşmıştır. Bu rakam başmuhasebeye kaydı yapıldıktan sonra Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.

¹⁰¹ BOA.C.BH.102-4902., H.1253 (M.1837), Sakızağacı Hastanesi'nde ve donanmamaya ait gemilerde Muharrem ayı içerisinde kullanılmak üzere alınan ecza malzemesinin bedeli 4564 kuruş olup, bu rakam Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.

¹⁰² BOA.C.BH.3-112., H.1252 (M.1837), Rabiulahir ayında Tersâne-i Âmire Hastanesi Hekimbaşı Nazir Efendi vasıtasıyla alınıp eczaneye teslim edilmiş olan ecza ve çeşitli malzemelerin fiyatı 8180,5 kuruş etmiş olup, bahsi geçen miktar Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden verilmiştir.

¹⁰³ BOA.C.BH.100-4810., H.1250 (M.1835) senesi Zilhicce ayı içerisinde Bahriye Hastanesi için ispençiyar Markaki adlı zimmeden alınan ve kullanılan ecza malzemelerinin toplam bedeli olan 9666,5 kuruş, Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.

¹⁰⁴ BOA. C.BH.37-1763., H.1250 (M.1834), Tersâne-i Âmire Hastanesi'nde tedavi olan bahriye askerleri için Cemazeyilahir ayında alınan ecza ve çeşitli malzemelerin toplam bedeli 3411 kuruş tutup, bu rakam Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.

¹⁰⁵ BOA.C.BH.119-5778., H.1253 (M.1838), Sakızağacı Hastanesi'nde yatmakta olan bahriye askerlerinin tedavisi için Nazif Efendi marifetiyle Zilhicce ayında mubayaa olunan ecza malzemesinin bedeli 2464,5 kuruş tutup, bu rakam Tersane-i Âmire Hazinesinden ödenmiştir.

¹⁰⁶ BOA.HAT.1621-72

¹⁰⁷ BOA. A.)AMD.12-73.

Bu şekilde hastaneden taburcu edilmesi ya da memleketlerine gönderilmesi mümkün olmayan ya da gemide vefat eden askerlerin teçhiz ve tekfin (kefenleme) işleri Tersâne-i Âmile görevlileri tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁸ Genel olarak kaç askerin kaç gün zarfında nerede vefat ettiği tam olarak belirtilmeden sadece toplam defin bedeli belirtilmiş¹⁰⁹ olsa da bazı zamanlar vefat eden askerler için ayrıntılı olarak defterler tutulmuştur. Defterlere, vefat eden askerin adı, memleketi, hangi alayda olduğu, vefat tarihi, hangi hastanede vefat ettiği ve bahsi geçen süre içinde kaç askerin vefat ettiği yazılmıştır. Kayıtlara göre Sakızağacı Hastanesi'nde 1834-1836 tarihleri arasında vefat eden her bir bahriye askerin kefenlemesi ve defnedilmesi için 20 kuruş ödenmiştir.¹¹⁰ Defin işlemi gerçekleştirildikten sonra vefat eden askerlerin yakınlarına vefat eden askerlerin tereke ödemeleri yapılmıştır. Yapılan ödemelerden sonra kalan para Tersane-i Âmile Hazinesine aktarılmıştır.¹¹¹

V. Diğer Harcamalar

Görevli personelin maaş ödemeleri ve ecza masrafları dışında çeşitli gider kalemleri olmuştur. Gider kalemlerinde ilk olarak hastanelerin tadilat masrafları gelmiştir.¹¹² Yapılacak olan tadilatın önce tadilatın hangi hastanede ve hastanenin hangi kısmında olacağı, tadilat için gerekli olan malzemelerin neler olduğu ve hangi yolla temin edildiği¹¹³ ve tadilat sırasında kaç kişinin görev aldığı ve bu kişilere ödenen yevmiyenin ne kadar olup hangi kaynaktan bütün bu işlerin karşılandığı ayrıntılı olarak belirtilmiştir.¹¹⁴

Donanmaya bağlı hastanelerde tedavi gören hastaların tedavisinin başarılı olması için gerek hastaların gerekse hastaların tedavisiyle ilgilenen personelin iâşesinin eksiksiz bir şekilde sağlanması gerekmiştir. Bu noktada devlet düzenli olarak çeşitli tür ve kalitede gıda malzemesini personel ve hastaların tüketimine sunmuştur. Bu noktada Tersane-i Âmile içerisinde görevli olan doktor ve cerrahlara önemli tersane ricaliyle birlikte Tersâne-i Âmile zahire ambarından¹¹⁵ düzenli olarak nan (ekmek) revgan-ı zeyt (zeytin yağı), revgan-ı sade (sade yağ) ve pirinç gibi gıda malzemeleri verilmiş olup¹¹⁶, verilecek olan gıda malzemelerinin

¹⁰⁸ BOA.C.BH.120-5823., H.1253 (M.1837) Muharrem ayının ilk yirmi gününde Sakızağacı Hastanesi'nde ve gemilerde vefat eden bahriye askerlerinin kefenlenmesi (tekfin) işinden Tersâne-i Âmile Beytülmal Emmini Sadık Hoca Kaptan adlı kişi sorumlu olmuştur. Vefat eden askerlerin defnedilmesi için toplam 1178 kuruş harcanmış olup, bu rakam Tersane-i Âmile Hazinesinden ödenmiştir.

¹⁰⁹ BOA.C.BH.71-3342., H.1251 (M.1836), Bahriye Hastanesi, bahriye kışlası ve zindanlarında Şevval ayı içerisinde vefat etmiş olanların teçhiz ve tekfin (kefenleme) işi Sadullah Efendi adlı kişi tarafından organize edilmiş olup, bu iş için gerekli olan 6485 kuruş Tersâne-i Âmile Hazinesi'nden ödenmiştir.

¹¹⁰ BOA.C.BH.135-6525.

¹¹¹ BOA.AE.SMHD.II.101-8494., H.1253 (M.1837), H.1251 Rabiulahir ayından Zilhicce ayının 20. gününe kadar geçen sürede Tersâne-i Âmile Hastanesi'nde vefat eden askerlerin tereke ödemelerinden sonra kalan 10.425.5 kuruş Tersane-i Âmile Hazinesine teslim edilmiştir.

¹¹² BOA. A.)MKT.MHM.236-28.

¹¹³ BOA.C.BH.4-161., H.1252 (M.1837), Sakızağacı denilen mahalde bulunan Bahriye Hastanesi'nin bazı bölümlerinin tamiri için gerekli olan çeşitli tür ve kalitede kereste, keresteci Artin adlı zimmeden alınmıştır. Alınan keresteler için toplam 48.049 kuruş 10 para, Tersâne-i Âmile Hazinesi'nden ödenmiştir.

¹¹⁴ BOA.C.BH.59-2785., H.1252 (M.1836), Sakızağacıda bulunan Bahriye Hastanesi'nin tamirinde görevli olan 2 nefer ameleye 25 kuruş maaş verilip, tamir sırasında çeşitli giderler için 312,5 kuruş harcanmış olup, toplam 612,5 kuruş Tersâne-i Âmile Hazinesi'nden ödenmiştir.

¹¹⁵ BOA.C.SH.20-989., H.1251 (M.1835), Tersâne-i Âmile zindanlarında ve kışlada askerlerin tedavisiyle ilgilenen tabip Avram ve Musa adlı Yahudilerden Avram adlı tabibe aylık on kıyye erz (pirinç), on kıyye revgan-ı zeyt (zeytinyağı) ve günlük dört çift nan (ekmek) verilmiştir. Musa adlı tabibin tayinatı olmadığından Tersâne-i Âmile zahire ambarından aylık beş kıyye erz ve beş kıyye revgan-ı zeyt tahsis kılınmıştır.

¹¹⁶ BOA. C.BH.67-3164., H.1251 (M.1835), Tersâne-i Âmile'de görevli, sancak kaptanlarına, süvari ve mülazım kaptanlara, tabiplere, cerrahlara, halife ve katiplere Recep ayı içerisinde Tersane-i Âmile zahire ambarından revgan-ı sade ve pirinç verilmiştir. Görevli olan tabip ve cerrahlara Recep ayı içerisinde verilen miktar şu şekildedir: 91 kıyye

kaç günlük süre zarfında verildiği belirtilip malzemenin türü ve miktarı ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.¹¹⁷ Buna karşın hastanede yatan hastalara verilecek gıda malzemesinin kaç hastaya ve hangi miktarda verileceği belirtilmeden alım yapılan malzemenin toplam miktarı verilip, yapılan alımlarda, alınan malzemenin kaç gün zarfında kullanılacağı belirtilmiştir. Hastanede tedavi gören hastaların tüketmesi için alımı yapılan gıda malzemelerine bakacak olursak karşımıza, ekmek (nan), lahm-ı ganem (et), tuz, revgan-ı zeyt (zeytinyağı), soğan, nohut gibi temel gıda maddeleri çıkmaktadır.¹¹⁸ Şüphesiz bu malzemeler sadece hastaların tüketmesi için kullanılmayıp tüm hastane personelinin tüketimine de sunulmuştur.

Hastanede tedavi gören hastalar ve görev yapan personelin iâşesinin sağlanmasından başka bu kişilerin kullanımı için kıyafet, iç çamaşır ve çeşitli tür ve kalitede tekstil ürününün alımı gerçekleştirilmiştir.¹¹⁹ Yapılan alımlar genellikle elbise müdürü tarafından gerçekleştirilmiştir.¹²⁰ Alımlarda hangi hastaneye hangi türden tekstil ürününün hangi birim fiyat üzerinden kaç adet alınıp teslim edildiği ayrıntılı olarak belirtilmiştir.¹²¹ Alım yapılan ürünler arasında fanila, çorap, çeşitli tür ve kalite kirpasta (Amerikan kirpası) yapılmış yatak, yorgan, çarşaf, havlu ve gömlek gibi tekstil ürünleri mevcuttur.¹²² Yapılan alımlarda ürünün bedeli para üzerinden hesaplanmış olsa da ödemeler 1 kuruş 40 para hesabıyla yapılmıştır. Çoğu zaman yapılan alımlarda ödenen miktar on binlerce kuruşu aşmış olup bu rakam Tersane-i Âmile Hazinesi'nden karşılanmıştır.¹²³

Yapılan bu harcamalar dışında donanma Sakızağacı ve Tersane-i Âmile'deki hastanede kullanılmak üzere için yüklü miktarda çeşitli tür ve kalitede kömür (meşe kömürü) alımı yapılmıştır.¹²⁴ Alım sırasında kömürün miktarı kıyye (1 kıyye: 1282 gr.) ya da ayar (1 ayar :

revgan-ı sade, 182 kıyye pirinç. Ayrıca görevli olan askerler içinde çeşitli gıda malzemeleri temin edilmiştir. Temin edilen malzemeler arasında tuz, revgan-ı sade, revgan-ı tere, soğan, pirinç, mercimek ve sirke vardır

¹¹⁷ BOA.C.BH.160-7588., H.1251 (M.1835), Tersâne-i Âmile'de görevli, sancak kapitanlarına, süvari ve mülazım kapitanlara, tabiplere, cerrahlara, halife ve katiplere Muharrem ayı içerisinde revgan-ı sade ve pirinç verilmiştir. Görevli olan tabip ve cerrahlara Muharrem ayı içerisinde verilen miktar şu şekildedir: 75 kıyye revgan-ı sade, 150 kıyye pirinç. Ayrıca görevli olan tüm personel içinde çeşitli gıda malzemeleri Tersâne-i Âmile zahire ambarından temin edilmiştir. Temin edilen malzemeler arasında tuz, revgan-ı sade, revgan-ı tere, soğan, pirinç, mercimek ve sirke vardır.

¹¹⁸ BOA.C.BH.29-1395.

¹¹⁹ BOA.C.BH.133-6440., H.1212 (M.1798), Tersâne-i Âmile zindanlarında bulunan esirlerle birlikte kaptan ve tabiplere her sene kişilik elbise verildiği belirtilip 591 esir ve 11 kaptan ve tabip için verilecek elbisenin toplam bedeli 11.745,5 kuruştur.

¹²⁰ BOA.C.SH.15-718., H.1251 (M.1835), Bahriye Hastanesi'nde tedavi gören askerler için Elbise Müdürü Mustafa Ağa adlı kişi tarafından mubayaa ve imal edilip hastalara sarf edilen çeşitli tür ve kalitede yapılmış yorgan, yorgan çarşafı, astar vs. gibi tekstil ürünlerinin toplam bedeli 37.147 kuruş olup, bu rakam Tersâne-i Âmile Hazinesi'nden ödenmiştir.

¹²¹ BOA.C.BH.62-2935., H.1252 (M.1836), Sakızağacı ve Kışla Hastanesi'nde tedavi gören hastalar için Elbise Müdürü Mustafa Bey tarafından alınan çeşitli malzemenin bedeli toplam 2.552.684 para tutup, 1 kuruş /40 para hesabıyla rakam 63.817 kuruş 4 para etmiştir. Bu rakam Tersâne-i Âmile Hazinesi'nden karşılanmıştır. Alınan malzemeler içinde fanila, çorap, çarşaf ve kirpasta yapılmış gömlek gibi birçok ürün olup bazı ürünler ve birim fiyatları şu şekildedir: çorap 130 para x 400 adet : 52.000 para / fanila 2000 para x 250 adet: 500.000 para.

¹²² BOA.C.BH.80-3834., H.1250 (M.1834), Tersâne-i Âmile Hastanesi için elbise müdürü Mustafa Ağa marifetiyle temin edilen Amerikan kirpasından çarşaf, gömlek ve havlu gibi alınan ürünlerin toplam bedeli 323.812 para tutup, bu rakam 1 kuruş / 40 para hesabıyla 8095 kuruş 12,5 paraya denk gelmiştir. Bu rakam Tersâne-i Âmile Hazinesi'nden ödenmiştir.

¹²³ BOA.C.BH.64-3014., H.1251 (M.1835), Tersâne-i Âmile Hastanelerinde tedavi gören hastalar için Elbise Müdürü Mustafa Ağa tarafından mubayaa edilen malzemelerin bedeli 540.350 para tutup, 1 kuruş / 40 para hesabıyla bedel 13.508 kuruş 30 para etmiştir. Bu rakam Tersâne-i Âmile Hazinesi'nden ödenmiştir. Alınan malzemeler içerisinde çeşitli tür ve kalite kirpasta yapılmış yatak ve yorgan çarşafı ve gömlek gibi birçok ürün vardır.

¹²⁴ BOA.C.BH.80-3817., H.1247 (M.1831), Bahriye Hastanesi (Sakızağacı) için gerekli olan 46.045 vukıyye meşe kömürünün bedeli Tersane-i Âmile Hazinesi'nden ödenmek üzere 100 vukıyyesi 12'şer kuruştan mubayaa

100 kıyye) olarak belirlenip, miri fiyattan mubayaası gerçekleştirilmiştir. Mubayaası gerçekleştirilen kömürün miktarı fazla olmasından dolayı kiralanan gemilerle parça parça (ceste ceste) istenilen yere nakli sağlanmıştır. Kömür bedeli başta olmak üzere, gemilerin navlun ve hamaliye bedeli Tersane-i Âmile Hazinesi'nden karşılanmıştır.¹²⁵

Sonuç

Döneminin önemli ve kalabalık deniz gücünden bir tanesine sahip Osmanlı Devleti, donanmada ve donanmaya ait hastanelerde yetişmiş personel bulma konusunda zorluk çekmiş ve çoğu kez dış kaynaktan personel ihtiyacını karşılama yoluna gitmiştir. Ancak dış kaynaktan istihdam edilen personelin istenilen düzeyde fayda sağlamaması ve hatta faydadan çok zarara sebebiyet vermesinden, devlet kendi sağlık personelinin yetiştirmek istemiştir. Bu noktada III. Selim döneminde sağlık personelinin yetiştirilmesi için Tersâne-i Âmile bünyesinde bir Tıphâne kurulmuştur. Kurulan bu okula bahsi geçen dönem için yüksek sayılabilecek miktar olan 250 kuruş maaş ile bir hekimbaşı ve bir cerrahbaşı tayin edilip, nezaretleri altında eğitim görmeleri için mülazım ve şakirdler verilmiştir. Bu okulda eğitim alan şakirdler İstanbul'da stajlarını yaptıktan sonra donanmaya ait gemiler başta olmak üzere ihtiyaç olan yerlerde görev almaları amaçlanmıştır. Bunun için yurt dışından modern tıp alanın yazılmış eserler getirilmiş kütüphanenin dermesi oluşturulmuştur. Ayrıca eğitim gördükleri süre içerisinde şakirdlere aylık 40 kuruş civarında bir maaş ödenmiştir. Ancak devrin siyasi çalkantıları neticesinde bu konu üzerinde pek fazla durulmuş olsa da bu okulu Osmanlı Devleti'nde modern tıp eğitimi konusunda büyük bir adım olarak görebiliriz.

Devlet, yetişmiş sağlık personelinin temini konusunda yaşanan zorluklardan ötürü ve donanmada olası bir insan gücü kaybının önüne geçmek için sağlık hizmetlerinin eksiksiz sağlanması için yüklü miktarda parayı sağlık hizmetlerinin sürdürülmesi için harcamıştır. Bu noktada karşımıza ilk olarak görevli sağlık personelinin maaş ödemeleri çıkmıştır. Maaş ödemelerinde en yüksek kalemi hekimler, cerrahlar ve bunların yardımcıları almış olup, zaman içerisinde parada yaşanan taşışşilerden ötürü doktor ve cerrahların maaşlarına yüklü miktarda zam yapılmıştır. Ayrıca doğrudan sağlık personeli olmayan ve dönem içerisinde yardımcı hizmetlerde olarak adlandırabileceğimiz çamaşırcı, imam ve hoca gibi görevlilere de Tersâne-i Âmile Hazinesi'nden yüklü miktarda ödeme yapılmıştır.

Donanmaya ait gemilerde veya donanmaya ait hastanelerde yatan hastaların tedavisinde kullanılacak olan ecza malzemeleri de önemli bir gider kalemini oluşturmuştur. İспенçiyar adı verilen ve ağırlıklı olarak Gayrimüslimlerden olan eczacılardan miri fiyat üzerinden mubayaası gerçekleştirilen ecza malzemeleri hastanelere genellikle aylık olarak verilmiş olsa da belirli dönemlerde denize açılan ve uzunca bir süre kara yüzü görmeyecek olan gemilere sandıklar halinde verilmiştir. İçerisinde günümüzde aktarlarda da bulunan birçok bitki ve çeşitli maddeyi bulunduran sandıklar, ecza ve cerrah sandığı olarak iki grubu ayrılmış ve gemilerin türü ve personel sayısı ile orantılı olarak farklı sayıda gemilere yüklenmiştir. Ayrıca hastaların tedavisinde kullanılacak olan makas, bıçak, kutu vs. gibi çeşitli malzemelerde mubayaa edilip sandıklarla birlikte gemilere yüklenmiştir.

edilmiştir. Toplam mubayaa bedeli olarak 4325,5 kuruş olup, yüklü miktarda kömür on gün zarfında 6 seferde gemilerle nakledilmiştir.

¹²⁵ BOA. C.BH.158-7486..H.1244 (M.1829), Tersâne-i Âmile'de bulunan hastanede tedavi gören hastalar için Recep ayı içerisinde temin edilen kömür, ecza malzemeleri, görevlilerin maaşları ve küçük giderler için 1156 kuruş Tersâne-i Âmile Hazinesi'nden ödenmiştir. Mustafa Reis adlı kişi tarafından getirilen 1025 kıyye kömür için 92 kuruş ödenmiştir. Kömürün her 100 kıyye (100 kıyye : 1 ayar) için 9 kuruş ödenmiştir. Ayrıca bu rakama kışlada kalan askerler için dört farklı kişiden alınan 17.976 kıyye kömür (100 kıyyesi 12 kuruş), nakliye ve kantariye bedeli de eklenince toplam rakam 3482 kuruşa yükselmiştir.

Maaş ödemeleri ve ecza malzemelerinin satın alınmasından başka donanmaya ait gemilerde ya da hastanelerde vefat eden askerlerin kefenlenip defnedilmesi içinde ödemeler yapılmıştır. Genellikle yapılan ödemelerde vefat eden asker sayısı verilmeden yapılan harcamadan bahsedilmiş olsa da kimi zamanlar da ayrıntılı olarak vefat eden askerlerin bilgilerinin de yer aldığı defterler hazırlanmıştır.

Hastanede tedavi gören hastaların tedavisinin başarılı olabilmesi için iâşelerinin düzenli bir şekilde sağlanması gerekmiştir. Bu noktada devlet gerek tedavi gören hastalara gerekse tedavide görev alan personele çeşitli tür ve kalitede tayinatı sağlamıştır. Ayrıca tedavi gören hastalar başta olmak üzere bütün personele düzenli olarak fanila, çorap vs. gibi kıyafetleri elbise müdürü vasıtasıyla temin etmiş ve hastaların hijyenik bir koşulda tedavilerinin sağlanması için çeşitli tür ve kalite malzemeden hazırlanmış olan yatak, yorgan ve çarşaf gibi malzemeleri düzenli olarak yenilemiştir. Bu gibi harcama kalemleri dışında, hastanelerin bakım ve onarım masrafları ve kömür gibi çeşitli harcamaları içinde yüklü miktarda para Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir.

KAYNAKÇA

I-ARŞİV KAYNAKLARI

T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA.)

ALİ EMİRİ:

Sultan II.Mahmud (AE.SMHD.II): 101-8494.

CEVDET:

Bahriye (C.BH.): 1-12, 1-29, 2-63, 3-112, 3-121, 4-161, 27-1252, 29-1395, 33-1575, 37-1763, 42-1952, 47-2210, 50-2383, 55-2578, 59-2785, 62-2935, 64-3014, 64-3042, 67-3164, 71-3342, 72-3444, 78-3721, 78-3746, 80-3816, 80-3817, 80-3834, 93-4478, 93-4481, 98-4733, 99-4767, 100-4810, 102-4902, 102-4927, 106-5137, 108-5230, 110-5345, 119-5778, 120-5823, 121-5869, 133-6440, 135-6525, 145-6961, 147-7050, 153-7283, 158-7486, 160-7569, 160-7588, 165-7795, 182-8573, 184-8646, 194-9097, 205-9599, 206-9646, 223-10388, 267-12334, 274-12633.

Sıhhiye (C.SH.): 4-157, 7-307, 14-657, 15-718, 20-989, 22-1073, 23-1117, 24-1171, 28-1372.

HATT-I HÜMAYUN (HAT.): 1266-49026, 1621-72.

SADARET:

Amedi Kalemî Evrakı (A.}AMD.): 12-73, 65-46, 93-10.

Mühimme Kalemî Evrakı (A.}MKT.MHM.): 106-96, 116-51, 134-49, 236-28.

Nezaret ve Devair Evrakı (A.}MKT.NZD.): 276-33.

II-ÇEŞİTLİ ESERLER

AFYONCU, Erhan, “Osmanlı Hekimbaşları ve Hassa Hekimleri”, *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006.

AGOSTON, Gabor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Yay. Haz. Kahraman Şakul), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

- AGOSTON, Gabor, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, (Çev. M. Fatih Çalışır) Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.
- ALTINTAŞ, Ayten, "Osmanlı Tıbbında Gül", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006.
- ALTINTAŞ, Ayten, Hanzade Doğan, "Osmanlı'da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabip", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006.
- AYDIN, Yusuf Alperen, *Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1700-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2011.
- BAYAT, Ali Haydar, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2017.
- BAYAT, Ali Haydar, "Osmanlı Devleti'nde Tıp Eğitimi", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006.
- BİLGİN, Arif, "Osmanlı Döneminde İlâç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006.
- BOSTAN, İdris, "Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri", *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006.
- BOSTAN, İdris, *Osmanlılar ve Deniz (Deniz Politikaları-Teşkilât-Gemiler)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2017.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri*, İmge Kitabevi, Ankara, 2011.
- GENCER, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1869)*, T.T.K., Ankara, 2001.
- GENCER, Ali İhsan, "İstanbul Tersânesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.31, İstanbul, 1977.
- GÜNERGUN, Feza, "Osmanlı Donanma Gemilerinin İlaç Sandıkları: Ondokuzuncu Yüzyıl Başına Ait Bir Araştırma", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.11-S.1-2., İstanbul, 2009.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri Hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, T.T.K., Ankara, 1999.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, (Çev. Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- MANTRAN, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C.II, (Çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan), T.T.K., Ankara, 1990.
- MCCARTHTY, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (Çev. Fatma Sarıkaya), T.T.K., Ankara, 2014.
- MOSENSEN, Miri Shefer, *Osmanlı Tıbbi Tedabi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, (Çev. Bülent Üçpınar), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.
- ÖDEN, Zerrin Günel, *Karası Beyliği*, T.T.K., Ankara, 1999.

- ÖZCAN, Abdülkadir, “Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- PANZAC, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (Çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- SARI, Nil, Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında II. Abdülhamid Devri'nde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler*, Nobel Tıp, İstanbul, 2014.
- TERZİOĞLU, Arslan, “Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesinde Önemi”, *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları*, (Yay. Haz. Arslan Terzioğlu-Erwin Lucius), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, T.T.K., Ankara, 1988.
- YAVUZ, Yıldırım, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları”, *ODTÜ MFD*, C.8, Ankara, 1988.
- YILDIRIM, Nuran, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar Sağlık Tarihi Yazıları-1*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- YILDIZ, Gültekin, “Kara Kuvvetleri”, *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- YILMAZ, Yasin, “Süleymaniye Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi”, *Osmanlılar'da Sağlık*, (Ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz), Biofarma, İstanbul, 2006.
- YÜCEL, Yaşar, Ali Sevim, *Türkiye Tarihi*, C.4, T.T.K., Ankara, 1992.
- ZORLU, Tuncay, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.